

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਅਧਿਐਨ

ਗੁਰਦੱਤ ਸਿੰਘ

ਖੇਜਾਰਬੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ

Email-id: gurdatt0007@gmail.com

ਅਬਸਟ੍ਰੈਕਟ : ਸਬਾਲਟਰਨ ਅਧਿਐਨ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਦੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਪਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪਾਖੰਡਵਾਦ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਸਬਾਲਟਰਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਹਾਸ਼ੀਏਗਤ ਲੋਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਨਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ, ਦਲਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਸਿੱਖੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ।

1.0 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਸਬਾਲਟਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਰੱਥ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਤਮਾਮ ਦੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਅੰਦਰ ਹਰ ਇੱਕ ਦੱਬੀ ਧਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਧਨ ਵਿਹੁਨੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਬਾਉ ਮਾਨਸਿਕਤਾ/ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਬਾਲਟਰਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੇਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਬਾਲਟਰਨ/ਸਿੱਧਾਂਤ ਸ਼ਬਦ ਨਵਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਧੱਕੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਨਾਰੀ, ਦਲਿਤ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਬਰਫ ਜੈਡਰ ਆਦਿ ਧਿਰਾਂ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਵਿਹੁਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਾਹਿਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਦਰ/ਚੰਡਾਲ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹਰ ਇੱਕ ਸੈਮ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਸਬਾਲਟਰਨ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ 'ਚ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ, ਦਲਿਤ, ਪੇਂਡੂ ਕਬਾਇਲੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ, ਦਲਿਤ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਾਰੀ ਅਧਿਕ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਹਨ।"1 ਇਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਮੁੱਦਾ ਹੈ, ਹਾਵੀ ਧਿਰ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣਹੀਣ ਧਿਰ ਨੂੰ ਹੀਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ, ਉਸਦੀ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੋਟਿਵ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ, ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਿਰ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੋਚ, ਚਿੰਤਨਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਸਬਾਲਟਰਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸਮੀਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਚਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਰਤਾ, ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਕ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਮੁਦਈ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਏ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਣਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਦਰੜਦਿਆਂ ਦਮਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਧਰਮ ਗਿਆਨੀ ਸਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਘ੍ਰਿਣਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਦਮਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਤਵੱਜੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਵਾਇਤੀ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਨਾਬਰੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਫਲਸਫੇ ‘ਚੋਂ ਇੰਨਕਲਾਬ ਉਪਜਿਆ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ, ਜੋ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਭੇਗਣਹਾਰ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਪੰਗਤੀ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪੰਗਤੀ ‘ਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਖੌਤੀ ਸਵਰਨ ਵਰਗ ਸਵੈ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨੀਚਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਸਫ਼ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਹੋਈ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ, ਡੇਰਾਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਦੀ ਸਿਆਸਤ ਉੱਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਮਨ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੈਨਵਸ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਬਾਲਟਰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵੰਡੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇੜੀ ਕਰਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਵਾਦ, ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਪੰਥ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਘ੍ਰਿਣ ਹਨ, ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰ ਨਿੱਜੀ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਹੇਠਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਸ਼ੁੱਟ, ਅਨਿਆਂ, ਅਯਾਸ਼ੀਆਂ, ਆਸ਼ੇ ਤਹਿਤ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾਈ ਕਰੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਦਮਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਧਰਮੀ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਣ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਦੇ ਪਾਜ ਉਧੇੜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ‘ਮਾਨਸ ਖਾਣੇ’ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਝਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਅਵਾਮ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਾਬਜ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁਲਾਣਿਆਂ, ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਬਾਣੇ ਪਾਕੇ ਮਣ ਦੀਆਂ ਮੈਲਾਂ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ‘ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ ॥

ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ ॥

ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ ॥

ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿ ਆਵਹਿ ਓਈ ਸਾਦ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 417)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਿੰਡੇ ‘ਤੇ ਮਲੀ ਭਬੂਤੀ ਨਾਲ ਐਬ ਲੂਕਾ ਕੇ ਭੇਲੀ-ਭਾਲੀ ਅਵਾਮ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚੇ ਧਰਮੀ ਅਖਵਾਉਣ ਲਈ ਜੇਗੀ ਨੇ ਬਾਲ ਵਧਾ ਕੇ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਭਗੌੜੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਸਾਧ ਜੇਗੀ ਖੈਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਿਰ ਕੋਲੋਂ ਖੈਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਲੁੱਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭਗੌੜੇ ਹੋ ਕੇ

ਮੰਗਣ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਸਾਧ ਜੋਗੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਸਿਰੁ ਖੇਹਾਇ ਪੀਅਹਿ ਮਲਵਾਣੀ ਜੁਠਾ ਮੰਗਿ ਮੰਗਿ ਖਾਹੀ ॥

ਫੇਲਿ ਫਦੀਹਤਿ ਮੁਹਿ ਲੈਨਿ ਭੜਾਸਾ ਪਾਣੀ ਦੇਖਿ ਸਗਾਹੀ॥

ਭੇਡਾ ਵਾਗੀ ਸਿਰੁ ਖੇਹਾਇਨਿ ਭਰੀਅਨਿ ਹਥ ਸੁਆਹੀ ॥

ਮਾਊ ਪੀਊ ਕਿਰਤੁ ਗਵਾਇਨਿ ਟਬਰ ਰੇਵਨਿ ਧਾਹੀ ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 149)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਾੜਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। “ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਧੜਕ ਤਬੀਅਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਓਤ-ਪੋਤ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸਵੀਰ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”² ਬੇਇੰਤਹਾ ਉਸਨੇ ਤਸੱਦਦ ਢਾਏ, ਉਪਜਾਊ ਭੋਇ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿੜਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਖੂਨ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਸਿੰਝੀ ਗਈ, ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਕੱਟੇ ਗਏ, ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੇ ਸੌਦੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ ॥

ਆਪੈ ਦੇਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਏ ਤੈ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 360)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਛੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ‘ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸਿਖਰਾਂ ‘ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਬਰੀ ਦੀ ਅੱਗ ‘ਚ ਸੜਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ‘ਚ ਲਿਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। “ਉਸ ਦੀ ਸੋਚਣ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਸੀ, ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਜਾਤ, ਪਾਤ, ਕੁਲ, ਕਰਮ ਦੀ ਵੰਡ, ਤਕਸੀਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਦਿੱਤਾ।”³ ਦੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਫ਼ ਵਿੱਚ ਖਲੋਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ‘ਬਾਟੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ’ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਬਾਲਟਰਨ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਬੇਲਬਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਅਖੌਤੀ ਸਵਰਨ ਵਰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੀਤੀ। “ਵੈਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਕਬੀਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਕੇਵਲ ਛੜਯੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਰਨ-ਜਾਤੀ, ਉੱਚ-ਧਰਮੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਭਿਅਕ/ਗਵਾਰ ਵਰਗੀ ਆਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ।”⁴ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਬਹਿਰਹਾਲ ਨਿਚਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ ‘ਚ ਗੁਲਾਮੀ ਹੀ ਭਰੀ ਗਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਜਰਦਿਆਂ ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਿਹੇ ਕੋੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ‘ਤੇ ਰੰਡਾਇਆ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਕੋੜ੍ਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਹੋਈ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਜਿਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ

ਲੱਗੇ, ਅਜਿਹੇ ਨਿਮਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਹੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਕੋੜੂ ਨੂੰ ਬੰਗਾਰਿਆ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥

ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 15)

ਸਮਾਜਿਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪਸਰੇ ਸਥਾਲਟਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਨੀਚਾ ਨਾ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਮਹਿਮਾ ਬਾਰੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਦੀ ਦੱਬੀ ਕੁੱਚਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਲਟਰਨ ਧਿਰ ਦੇ ਪੱਖੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।”⁵

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜੋਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਨੀਚਾ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਸਗੋਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਲੀਣਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁ ਧਰਮਵਾਦ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜੋਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਭਿ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 13)

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਥਾਲਟਰਨ ਵਰਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੀ ਸੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਧੰਨ ਜਮਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਚੰਡਾਲ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਨਾ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ‘ਤੇ ਪਾਈ ਲੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। “ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਣ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਲ ਲਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਰਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪਰੇਰਿਆ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਉਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।”⁶ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਜੋਤਿਸ਼ ਪੁਣੇ ਕਾਰਨ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਖੋਖੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲਿ ਪਾਂਡੇ ਸਚੁ ਕਹੀਐ॥

ਹਉਮੈ ਜਾਇ ਸਬਦਿ ਘਰੁ ਲਹੀਐ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 904)

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਹਾਬੀਪੁਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰਦਈ ਵਰਤਾਓ ਸਥਾਲਟਰਨ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਸਥਾਲਟਰਨਵਾਦ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਵਰਗ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੂਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਥਾਲਟਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪਥ ਬੰਧਨ ਦੀ ਕੜੀ ਨਿੱਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੁਛੀਐ ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ॥

ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 1330)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੋਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ॥

ਮਹੁਰਾ ਹੋਵੈ ਹਥਿ ਮਰੀਐ ਚਖੀਐ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 142)

ਫੱਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕਤੁ ਨਾਉ॥

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 83)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਾਨਵਤਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 'ਫੱਕੜ' ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ:

ਤੂੰ ਸਾਹਿਬੁ ਹਉ ਸਾਂਗੀ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਨਕੁ ਜਾਤਿ ਕੈਸੀ॥ (ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 358)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਨਾਇਆ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਪਰਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਫੈਲੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ, ਸੰਗੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਘਿਰਣਤ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ 'ਜਾਤਿ' ਤੇ ਨਹੀਂ 'ਜੋਤਿ' ਤੇ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਹੈ।"7 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਮੁਨੱਕਰ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਬੱਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਕਾਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ:

ਖੜ੍ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਉਧਰੈ ਸੇ ਕਿਲ ਮਹਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਨਕ ਮਾਝਾ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 747)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਅਨੈਤਿਕ, ਗੈਰ ਮਾਨਵੀ, ਜ਼ਹਾਲਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਿਰ ਲਈ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰਿੱਚੂਅਲ ਇਸੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਅਡੰਬਰ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਦੰਭ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਧਰਮ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਖੇਖਲੀ ਰਿੱਚੂਅਲ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ।"8 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਉਲੀਕਦੇ ਹੋਏ ਹਾਕਮ ਧਿਰ, ਜੋ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਗਲ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਕਸਾਈ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥

ਜਾ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 1288)

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਧਰਮ ਪੰਥ ਕਰਿ ਉਤਰਿਆ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 145)

ਕੁੱਤੇ, ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਕਸਾਈ ਧਰਮ ਨੇ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਰਮ, ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਦੂਜਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਦਵਾਇਆ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਨਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਵੱਲ ਧੱਕਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਰਦ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੀ ਜਨਮਦੇ ਹਨ, ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ॥

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ ॥

(ਸ੍ਰੀ. ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਸਾ. ਅੰਗ 473)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚੋਚਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਲਿਆ। ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਨੇ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਹਿਤਸ਼ੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਰਮ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਬਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿੰਡਬਨਾਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਧਰਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਭੀਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2.0 ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾ), ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਸੱਟੀਡੀਜ਼ (ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਕਲਿਆਣੀ, ਫਗਵਾੜਾ, ਅਕਤੂਬਰ 2021- ਮਾਰਚ 2022, ਪੰਨਾ ਨੰ 320
2. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1970, ਪੰਨਾ ਨੰ 81, 82
3. ਪ੍ਰੋ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਢੇਡੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਕਲਿ ਵਿੱਚ ਪਰਗਟ ਹੋਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਕਮੇਟੀ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969, ਪੰਨਾ ਨੰ 45
4. ਡਾ. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ), ਸੰਵਾਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਜੰਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2024, ਪੰਨਾ ਨੰ 132
5. ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਪਬਲਿਕਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ-ਦਸੰਬਰ 2015, ਪੰਨਾ ਨੰ 99
6. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969, ਪੰਨਾ ਨੰ 228
7. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1970, ਪੰਨਾ ਨੰ 79
8. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992, ਪੰਨਾ ਨੰ 41